

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

tézisek (magyar)

Annus Ildikó

*Az elfeledett kánon.
A svéd irodalmi kánon és kanonizáció szempontjai*

Irodalomtudományi Doktori Iskola
Dr. Kállay Géza, a Doktori Iskola vezetője
Skandinavisztika Doktori Program
Prof. Dr. Masát András, a program vezetője

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:
Elnök: Prof. Dr. Péter Ágnes, CSc, prof. emer.
Belső bíráló: Dr. Gergye László, PhD
Külső bíráló: Prof. Dr. Masát András, CSc
Titkár: Dr. Soós Anita, PhD
Tag: Dr. Takács Ferenc, PhD, nyug. doc.
Dr. Varga Zsolt, PhD; Zsámbékiné Dr. Domsa Zsófia, PhD (póttagok)

Témavezető és tudományos fokozata: Dr. Mádl Péter, PhD

Budapest, 2013

A kánon az élet minden területén jelen van. A kánon a személyes válogatás intézményes, társadalmi megfelelője; az azonban csupán illúzió, hogy válogatásaink egyéniek, minden külső segítségtől mentesek. A válogatási mechanizmusokat, akár az egyénről, akár a társadalomról van szó, egyrészt könnyen észlelhető és érthető tényezők, másrészt rejtett, a háttérben ható, nem tudatosult kódok irányítják.

Ahhoz, hogy megismerhessük ezeket a nem tudatos kódokat, a társadalom és gondolataink láthatatlan irányítóit, a kánont érdemes tanulmányoznunk: hiszen az igényt tart arra, hogy magasan jegyezzék a társadalomban, vagyis egyfajta normaként funkcionál. Márpedig a normákat is külön-külön írják elő minden társadalomban, ami azt jelenti, hogy amennyiben a kánont tanulmányozzuk, próbáljuk különféle eszközzel és módokon megközelíteni, információkat kaphatunk azokról a rejtett társadalmi mechanizmusokról, amelyek gondolkodásunkat – egyéni és intézményes szinten – láthatatlanul irányítják.

Az irodalmi kánon(ok) vizsgálata azért is alapvető fontosságú, mivel az irodalom a művészetek közül a legközvetlenebb módon kapcsolódik a társadalomhoz, a legközvetlenebb eszközzel: az emberi nyelv segítségével, története és hatástörténete ráadásul hosszú évezredekre nyúlik vissza.

A kánon szakirodalma gyakran tesz különbséget leíró (deskriptív) illetve előíró (normatív) kánon között, ez azonban a kánon tanulmányozása szempontjából inkább csak megtévesztő megkülönböztetés. Hiszen amit beemeltek a kánonba, azt automatikusan normává is tették: a választó, a társadalomban elfoglalt pozíciójától függően, a kiválasztott műveknek is autoritást ad. Az adott társadalmi csoporthoz tartozó emberek automatikusan kötelezőnek fogják érezni magukra nézve a mű ismeretét, továbbá, egy következő lépésben, a mű hivatalos értelmezésének elfogadását. Csakis ebben az esetben őrizheti meg ugyanis az egyén a helyét a közösségben – a kánon a csoportba való belépőt jelenti az egyén számára.

Ebből következően megállapíthatjuk, hogy a kánon választójának érdeke fűződik a megfelelő művek kiválogatásához, annak érdekében, hogy saját céljainak megfelelően irányíthassa a közösséget. De milyen okokat találhatunk ez esetben arra, hogy valakit beemelnek a kánonba? Az ok lehet egyszerűen gazdasági: egy adott művet valamilyen okból kifolyólag hatalmas példányszámban el lehet adni (például egyszerűen azért, mert szerzője egy világhírű színész). De lehet az ok politikai, illetve általában ideológiai is: egy adott mű megfelelő eszméket terjeszt egy (politikai vagy másféle) ideológia számára, éppen ezért kánonbeli jelenléte felettébb kívánatos.

Elképzelhető ugyanakkor az is, hogy egy mű a kánon részévé válik nyelvi megvalósulása, esztétikai vonzereje révén – az efféle művek tulajdonképpen a maguk jogán kerültek be a kánonba, de ilyesmi jóval ritkábban fordul elő, mint gondolnánk: hiába szeretnénk a kánont valami társadalom felett álló absztrakciónak tekinteni, melybe önerejükől kerülnek be az emlékezetre méltó szerzők és műveik, többnyire a legkevésbé sem ez a helyzet. Ezeken kívül még egy fontos tényező van, amely a kánont befolyásolhatja: a véletlen, azonban inkább olyan szempontból, hogy mi *nem* kerül be a kánonba: akármilyen attraktív is egy szerző, és akármilyen alkalmas is műve arra, hogy egy ideológia szószólója legyen, bizonyos okok véletlenszerű összejátszása miatt nem figyelnek fel rá, és ezért nem is emelik be a kánonba. Ilyen ok lehet például az, ha egy adott pillanatban túlkínálat van egy ideológiából, és a nagy tömegben értelemszerűen nem tudnak felfigyelni mindenkire. Az idő viszont korrigálhatja a véletlen mulasztását: mivel a régi korokra szeretünk nosztalgiával tekinteni, azon szerzők, akik régebbi korokban éltek és alkottak, pusztán e tény miatt automatikusan kedvező elbírálásban részesülnek.

A kánont többféle szempontból is megfigyelhetjük: vizsgálhatjuk például történeti (diakrón) szempontból, amely jelen példában, az irodalmi kánon esetében például az irodalomtörténetek sokaságának valaha kiválasztott szerzőit és műveit jelentheti; de létezik egy kortárs (szinkrón) kánon is, amely kifejezetten a mának szól: ezt többek között a jelen könyvkiadásán és irodalmi díjain keresztül ismerhetjük meg.

Kérdés azonban az, hogy mit jelent számunkra ez a kánon, miként viszonyulunk hozzá, egyáltalán miként értelmezzük azt a mindennapokban – ha egyáltalán gondolkodunk ezen. Egyik jelentése, ami irodalmi értelemben talán a legelterjedtebb, még ha csupán keveset is fed le a szó komplex tartalmából, az „iskolai kötelező olvasmánylista”, azaz azon művek összessége, melyeket egy adott nemzet minden tagjának ismernie kell. Az azonban nem törvényszerű, hogy ilyen minden ország közoktatásában feltétlenül létezik: Svédországban gyakorlatilag az 1960-70-es évek óta nincsen közös olvasmánylista az iskolákban, a diákoknak nem írják elő, hogy mit kell olvasniuk. A svéd átlagember olvasatában ez a szabadság, ez a liberális hozzáállás valami feltétlenül pozitív; ugyanis a kánonra, pontosabban a kánon „iskolai kötelező olvasmánylista” jelentésére úgy tekintenek, mint valami felülről meghatározott, antidemokratikus törekvéseket félig-meddig elleplező listára, mely az elnyomó hatalom eszköze. Az iskolákban ugyan tantervszerűen beszélnek a kánonról, annak működési mechanizmusáról, nagy kérdés azonban,

hogy milyen eredményre lehet jutni abban az esetben, ha a svéd diákok személyes tapasztalataik alapján legfeljebb csak azt tudják, hogy a kánon hiánya a kötelezően elolvasandó művek hiányát jelenti.

Ilyen előzmények után aligha meglepő, hogy amikor Svédország 2006-os választási kampányában Cecilia Wikström, a Liberális Néppárt képviselőjelöltje felvetette az egységes iskolai kánon meghatározását, heves reakciókat váltott ki a közvéleményből. Heteken át folyt a vita a *Dagens Nyheter* nevű napilap hasábjain, melyben kultúrpublicisták, írók, irodalmárok, művelődésszervezők, egyetemi tanárok és politikusok szólaltak meg, érveiket pro és kontra felvezetve. A javaslatnak alighanem nem tett jót, hogy a demokráciájára felettébb büszke Svédországban, egy politikus vetette fel azt, ezzel ugyanis a közvélemény automatikusan megerősítve látta gyanúját: a politika, a hatalom egyedüli célja az állampolgár elnyomása, gondolkodásának manipulációja. A kánont ellenzők tábora ennek ellenére végül nem volt jóval népesebb a kánont támogatókénál, így győzelmük sem volt elsöprő, tiltakozásuk azonban olyan heves volt, hogy Wikström pártja és annak szövetségesei végül nem merték felvenni programjukra az iskolai kánon bevezetését. A kánonellenes svéd közvélemény olvasatában ez alighanem a demokrácia megmentését jelentette; hiszen egy irodalomlista összeállítása automatikusan azt jelentené, hogy bizonyos szerzők mások fölé helyezhetők, ez pedig a hierarchiamentességet ideálnak tartó Svédország számára a politikai elnyomással lett volna egyenlő. A vita során többször hangsúlyozták, hogy a kánon meghatározója csupán egy szűk réteg, amely tehát ekképpen előírja a többségnek, hogy mit kell olvasnia és gondolnia, és ez kétségtelenül így is van – feledték azonban azt, hogy ha a klasszikusokat nem is tanítják az iskolákban, intézményes szinten számos más kánon van, ami a helyére léphet. Ilyenek például az utóbbi évtizedekben kiadott irodalomtörténetek, amelyek individuális eltéréseik mellett is feltűnően nagy egyetértésben vannak a kánon tartalmát és legfontosabb szerzőit illetően. Az, hogy az oktatásban nincsen közös irodalomlista, nem jelenti azt, hogy egyúttal minden régi szerzőjüket törölték emlékezetükből: egy nem tudatos szinten továbbra is élnek, csak éppen az átlag svéd ember nem tud róluk jóformán semmit.

A javaslat azonban nem csupán negatív előjelű érdeklődést váltott ki az emberekből, így annak tárgyalása a következő években az újságok hasábjain, rádió- és televízióműsorokban, ha kisebb intenzitással is, de tovább folytatódott, és többen (könyvtárosok, irodalmárok, muzeológusok) könyvet is írtak a kérdéstről. Akárcsak a 2006-os kampányvitában, e könyvek lapjain sem

érintették a kánon alapvető kérdéseit – például hogy mitől lesz nagy egy mű, milyen folyamatok játszanak közre abban, hogy egy szerzőt a többen fontosabbnak kiáltanak ki – sokkal inkább vagy annak elemzésére fektették a hangsúlyt, hogy a kánon milyen módon eszköze milyen hatalomnak, vagy pedig arra mutattak rá, hogy kánon mindenképpen, mindenhol létezik, a társadalom más területén, ezért tehát küzdeni sem érdemes ellene.

Már csak azért is hiábavaló lenne ez a küzdelem, mivel az egyik kánont éppen a könyvkiadók teljes kiadása adja: ők válogatnak a lehetséges szövegek közül a reménybeli olvasók számára. Svédországban a könyvkiadást néhány nagy vállalat uralja, de a piacon számos kisebb kiadó is tevékenykedik, többnyire speciális jellegű kiadással. A nagyokat gyakran éri az a vád a kisebbek részéről, hogy csupán a gazdasági nyereséget tartják szem előtt, tehát főként nagy példányszámban eladható műveket választanak kiadásra, azt pedig nem, hogy irodalmilag értékes legyen az, amit megjelentetnek. A közvélemény látszólag a svéd mentalitással és elvárt gondolkodásmóddal összhangban a kicsik oldalán áll, a nagy kiadók azonban mindezek ellenére továbbra is nagy profitot termelnek, és patinás történetük, továbbá jelentős éves forgalmuk révén ösztönös tiszteletet váltanak ki az átlagos svéd állampolgárból.

Ez az ösztönös tisztelet abban is megmutatkozik, hogy az általuk megjelentetett műveket nagy kedvvel emelik be a szinkrón kánonokba. A mindenkori szinkrón kánonok jelentős csoportját adják azok a művek, amelyek egy rangos (kanonizált) irodalmi díjat nyertek el, vagy akár csupán jelölést kaptak rá. Története, gazdasági és intézményes háttere, irodalomtörténeti konnotációja illetve médiában elfoglalt helye révén Svédországban az August Strindberg nevét viselő, felépítését tekintve a Man Booker Prize-hoz hasonló Augustpriset az, amely leginkább hatással van a mai svéd könyvpiacra, következésképpen az irodalmi életre is. A jelölést elnyert művek többnyire, a végső győztesek pedig mostanra már szinte bizonyosan, megnövekedett eladást könyvelhetnek el maguknak az eredményhirdetés után. Mivel a kiválasztott könyvek döntő többsége a nagy kiadók köteteiből kerül ki, ez csupán megszilárdítja helyüket a jelenkori kánonban, a legjelentősebb kiadók, ekképpen a gondolkodás egyik legjelentősebb formálói között.

Azonban nem csupán a kiadók társadalomban elfoglalt helyéről árulkodnak a díjazottak. Jól látható egyfajta mintázat az elismerés jelöltjei és győztesei között: e művek témájukat tekintve egy (vagy több) gondolat, ideológia szolgálatában állnak, amelyek tehát intézményes szinten, egy hatalom közreműködése révén nyernek kanonikus státuszt. Ilyen téma például a holokauszt,

illetve általában üldöztetés, elnyomás és háborúk taglalása, mindezt amiatt, mert a svédek országuk utóbbi kétszáz évének békés története okán lelkipurdalást éreznek a világ többi, kevésbé szerencsés nemzetének sok szenvedése miatt, és így kortárs irodalmukon keresztül igyekeznek kifejezni szolidaritásukat. Ugyanezen okból, csak másféle megközelítéssel számít kanonikus témának az a kritika, mely a 20. század közepének svéd jóléti államát támadja, újra meg újra bebizonyítva róla, hogy valójában álcázott elnyomás volt – a mintaképnek tekintett Svédország sem volt irigylésre méltó helyzetben tehát. E művek közül feltűnően sok ábrázol gyermekkort, többé-kevésbé önéletrajzi beütésekkel, valamint az apaábrázolások száma is jelentős. E téma kanonikussága minden bizonnyal azzal is magyarázható, hogy az önéletírásban a nehéz gyermekkor az író jelenbeli helyzetével, megbecsültségével állítható kontrasztba; a régi társadalmi berendezkedés pedig, ami effajta felnövekedést engedett meg, a mai társadalom jóval humánusabb tulajdonságait hangsúlyozza, a jelen tehát győzelmet arat a múlt felett.

A dokumentumok illetve a valóság iránt érzett vonzódásuk megmutatkozik abban is, hogy igen nagy számban kanonizálnak történelmi személyről írt műveket; a történelmi regény tehát elsősorban akkor lehet kanonikus, ha egy bizonyos valóság – a főhős valóságos alakja – már adott benne. Ha valaha létezett személy a főhős, az a svéd olvasóközönség szemében máris hihetővé teszi a mégoly fiktív történetet, ilyen minőségében pedig kanonizálásra érdemes lehet – nem ez a helyzet azonban, ha a történelmi korok csupán háttérként, valós személyek felvonultatása nélkül szerepelnek. Ezekhez kapcsolódva, de más művek tekintetében is elmondható az, hogy a dokumentarizmus megbecsült helyen áll: az elismerést nyert művek között nagy számban találunk olyanokat, amelyek valós vagy fiktív állításait dokumentumokkal támasztják alá: a korlátlan képzelőerő tehát sokkal kevésbé kanonikus, mint a valóság hiteles ábrázolása – avagy valószerűsége.

Mivel a nyugati civilizáció nagy problémája a rasszizmus és antiszemitizmus, a kortárs svéd propaganda hangsúlyozottan (és tudatosan) támogatja a bevándorlókat támogató műveket, akár olyan módon, hogy a bevándorlók, vagy bevándorlónak tekintett (azaz Svédországban született, de egy vagy két nem svéd szülőtől származó) írók műveit tünteti ki.

A fentiek alapján jól látható a mintázat: kanonikus művek csak olyanok lehetnek, amelyek vagy szolidaritásra hívják fel a figyelmet, vagy valamifajta svédországi visszásságról kívánják lerántani a leplet; és mindezt a lehető legjobban dokumentálva. A megfelelő gondolatokat terjesztő művek szinkron kánonba való emelésével megszilárdítják az uralkodó ideológiák

kanonikus helyzetét, amelyek aztán mértékként szolgálnak az egyén számára is: ezen gondolatokhoz és ideológiákhoz való igazodást várják el a közösség minden tagjától. A közösség tagjai pedig öntudatlan és tudatos szinten egyaránt igazodni fognak hozzájuk annak érdekében, hogy továbbra is a társadalom tagjai maradhassanak. Az elkészült kánon elvárásokat támaszt az egyénnel szemben, ideológiai és esztétikai ideálokat épít fel benne, az ezektől való eltérés pedig csupán nagyon szűk keretek között lehetséges. A kanonizáció folyamatosan zajlik, ennek következtében pedig a kánon is folyamatosan változik, ám a hatalom és a nép egymásra hatásával mindig megerősítve az uralkodó ideológiai rendet, felhasználva az egyén vágyát arra, hogy tartozzon valahova.